

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ

«ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»

Кафедра ветеринарного акушерства, внутрішньої патології та
хірургії

Методичні рекомендації до виконання практичних занять та
самостійної роботи з дисципліни

«Вступ до фаху»

Розділ 1 «Історія ветеринарної медицини в стародавні часи»

для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти з
спеціальності 211 – «Ветеринарна медицина»

м. Кам'янець – Подільський – 2022

Укладач:

Руслан КОЛІНЧУК, кандидат сільськогосподарських наук, асистент кафедри ветеринарного акушерства, внутрішньої патології та хірургії.

*Рекомендовано до друку науково – методичною радою Закладу вищої освіти
«Подільський державний університет»*

(протокол № _____ від _____ 2022 р.)

Рецензенти:

Тетяна КАРЧЕВСЬКА, асистент кафедри інфекційних та інвазійних хвороб, кандидат ветеринарних наук, доцент

Анатолій ЛАВСЬКИЙ, начальник Кам'янець – Подільського міськрайонного управління Головного управління Держпродспоживслужби в Хмельницькій області.

Методичні рекомендації до виконання практичних занять та самостійної роботи з дисципліни з дисципліни «Вступ до фаху» для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти з спеціальності 211 – «Ветеринарна медицина» / Руслан КОЛІНЧУК. Кам'янець – Подільський: ЗВО «ПДУ», 2022 - 54 с.

Методичні рекомендації містять теми, в яких представлені історія ветеринарної медицини та лікувальна справа в стародавні часи: з найвіддаленіших часів до падіння Західної Римської Імперії. Методичні рекомендації включають в себе вступ, основну частину, питання для самоконтролю, теми для доповідей здобувачів вищої освіти, перелік літературних джерел.

Зміст

Вступ.....	4
Практичне заняття №1. Лікувальна справа первісної людини. Медицина Древньої Індії, Єгипту, Ірану, Китаю.....	6
Практичне заняття №2. Розвиток медицини Древньої Греції. Медицина Риму. Лікувальна справа кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів.....	32
Список використаних джерел.....	53

Вступ

Протягом багатьох років на сторінках періодичної прози висловлювалися побажання про необхідність створення такого курсу, який би дав здобувачам нарис історичного розвитку однієї із значних галузей людських знань, котрій вони присвятили своє ЖИТТЯ.

Гуманна і ветеринарна медицина з моменту зародження справи лікування розвивалася спочатку разом, але поступово ветеринарія виокремлювалася у самостійну науку. Проте зв'язок обох галузей лікування існує постійно. Один із аспектів цього зв'язку захист людства від хвороб, що можуть бути передані від тварин до людей - зооантропонозів. Їх нараховують понад 150. Цей факт відображено у відомому висловлюванні: "Медицина оберігає людину, ветеринарна медицина людство". Як відомо, ці слова належать видатному ветеринарному лікареві минулого С. С. Євсеєнку. Вперше вони були проголошені у 1884 році "*Medicina hominem curat, veterinaria hominem tatem*". Цим глибоким афоризмом закінчується доповідь С.С. Євсеєнка на засіданні "Об'єднання практичних ветеринарних лікарів" у Москві 19 лютого 1884 року, опублікована потім у журналі "Ветеринарний вісник", який редагував професор Харківського ветеринарного інституту П. О. Гордєєв.

Незважаючи на специфічність ветеринарної медицини, що відрізняє її від гуманної, наведений афоризм зближує обидві галузі знань і повністю обґрунтовує необхідність уведення до навчального плану закладів ветеринарної медицини курсу історії ветеринарної медицини. Цей курс має величезне значення для формування світогляду майбутнього лікаря ветеринарної медицини, оскільки розширює його ідейний і культурний світогляд, а також сприяє вихованню патріотизму, гордості й любові до своєї професії.

Головне завдання курсу історії ветеринарної медицини полягає в тому, щоб на тлі історичних змін соціально-економічних формацій показати загальні

закономірності розвитку людського суспільства, а поряд з ними і розвиток історії ветеринарної медицини. Слід зазначити, що Україна завжди була місцем зосередження досягнень різних цивілізацій. Отже, розвиток лікувальної справи і тваринництва в Україні необхідно розглядати в контексті і такими ж процесами в інших цивілізаціях.

Саме тому в цьому курсі привернуто увагу до розвитку ветеринарної медицини в період змін політичних формацій в Україні в контексті зі змінами подібних формацій и інших розвинутих країнах світу. Україна має найбільше здобутків у галузі історії лікувальної справи людей і тварин. Вона є одним із центрів одомашнення тварин, високої культури землеробства і тваринництва. Це зумовлено тим, що Україна представлена чорноземами, які за площею та родючістю є найзначнішими та найкращими у світі, що і позначилося на суспільно- економічному стані краю. Саме на території України розвинулися найдавніші хліборобські цивілізації Європи, що стало невід'ємною частиною українського способу життя. Це відбилося на ментальності народу, його культурі та суспільно-економічній організації.

Практичне заняття №1.

Тема: Лікувальна справа первісної людини. Медицина Древньої Індії, Єгипту, Ірану, Китаю

План.

1. Лікувальна справа первісної людини.
2. Медицина Древньої Індії. Веди.
3. Медицина Єгипту, стародавні папіруси.
4. Медицина Ірану: зороастризм, «Зенд Авеста», «Вендідад».
5. Китайська медицина, канон медицини Жовтого Предка, медичний кодекс.

Мета: ознайомитись з основами лікувальної справи первісної людини та медицини Древньої Індії, Єгипту, Ірану, Китаю.

Матеріали та обладнання: Закон України про «Ветеринарну медицину»; методичне та мультимедійне забезпечення.

Теоретична частина. Людина з'явилася на Землі понад 2 мільйони років тому. Перша розумна істота виникла в Південно-Східній Африці (*homo habilis* людина вміла). Інші типи людини (пітекантроп, синантроп) розселилися в південній частині Азії та Європи. Усіх їх називають архантропами. Близько 150 тис. років тому виник неандертальський тип (палеоантроп), а 40-35 тис. років тому - сучасний тип людини *homo sapiens* - людина розумна (неоантроп).

Кіс і нові рештки архантропів в Україні не виявлені, але сліди їхнього Існування у вигляді стоянок було знайдено, що свідчить про заселення сучасної Закарпатської області близько мільйона років тому.

Період від часу появи людини до 150 тис. років тому називається Ашельською епохою (від назви місцевості Сент-Ашель на півночі Франції, де було знайдено матеріальні залишки цієї культури). У межах України пам'ятки цієї епохи відкрито на Дніпрі (с. Лука-Врублівецька, Бабин), під Житомиром, у Закарпатті (с. Королеве, Рокосове), у Донбасі (Амвросіївка), на Сіверському

Дінці (Ізюм). Отже, на теренах України культура і лікувальна справа існували дуже давно. Найдавніші пам'ятки Європи - крем'яні знаряддя - виявлено у с. Королеве Закарпатської області (Ісаєвич, 1989 р.). Предмети з кісток мамонта та деревини (скам'яніла дерев'яна сопілка, якій 150 тисяч років) виявлено в с. Молодова Чернівецької області. Наші далекі предки навіть були обізнані із законами геометрії та застосовували їх у повсякденному житті, про що свідчить будинок яйцеподібної форми, побудований 40 тисяч років тому в Чернівецькій області (Рен-Бойкович, 1983 р.).

Знайденим у районі Мізина Чернігівської області кістяним інструментам та посуду, які використовували у лікувальній практиці, понад 20 тисяч років.

Люди раннього палеоліту (архантропи) займалися збиранням плодів, ягід, їстівних коренів, полюванням. Вони вже знали вогонь, але добувати його ще не вміли. Архантропи користувалися ручним рубилом, яке виготовляли, оббиваючи кам'яну заготовку із двох боків. У Королевома виявлено інші примітивні вироби з каменя - чопера, колуні.

Мустьєрська епоха (культура) датується періодом від 150 до 40-35 тис. років тому і припадає на кінець різкого зледеніння. Основний тип людини того часу - неандерталець, таких людей знайдено на території України в Криму (у печерах Кіік-Коба і Старосілля) та поблизу м. Білогірська. Ці люди широко користувалися вогнем, який вміли добувати, кам'яними гостроконечниками, вдосконалювали скребла. Знайдено залишки штучних жител поблизу в Молодова (на Дністрі). Вони мали округлу форму, були обкладені навкруги кістками мамонтів і найчастіше перекривалися шкірами цих самих тварин. В Україні таких стоянок виявлено понад 50: у Криму (Кіік-Коба, Старосілля, Чукурча, Холодний Грой), у Запоріжжі (Кодак, Орел), на Сіверському Дінці (Деркуп), на Волині (Родомишль, Рихта), під Одесою (Іллінка), у Закарпатті (Котелеве).

35-40 тис. років тому мустьєрська доба змінилася пізнім палеолітом. Він припадав на епоху вюрмського (валдайського) зледеніння. Клімат залишався холодним і сухим. Цей період характеризується появою людини розумної, яка належить до сучасного фізичного типу. За першою знахідкою її кісток у печері Па Кроманьйон (Франція) цих людей назвали кроманьйонцями. Поряд із кам'яними виробами в пізньому палеоліті люди почали вживати кістяні й рогові знаряддя - гарпуни, наконечники списів, швацькі голки, прикраси.

На території України відомо кількасот стоянок цих людей: із залишками жител, слідами вогнищ, ямками-комірками, заповненими кістками. Житла споруджувалися головним чином із кісток і бивнів мамонтів. Черепи та великі кістки становили основу стінок - опору для жердин і бивнів, котрі створювали каркас покрівлі. Кроманьйонці займалися загінним полюванням на диких коней, бізонів, північних оленів, мамонтів. У них існувала родова організація суспільства. Хоча ендогамні статеві стосунки замінилися на екзогамні (чоловік і жінка мали бути із різних родів), спорідненість у роді визначалася за материнською лінією (матріархат). Жінка виступала в ролі охоронниці родинного вогнища, вона відала і харчовими запасами. Неоантропи застосовували лікарські речовини рослинного, мінерального і тваринного походження, надавали допомогу під час пологів і при травмуванні, зупиняли кровотечу. З'явилися інструменти для лікування, які робили з каменя, риб'ячої луски, кісток. В цей час зародилися культ і вірування (тотемізм, фетишизм, анімізм, магія). Особливо було поширене шаманство. "Шамани" - люди, які займалися і зціленням, і знахарством, і магією і власне шаманством - спілкуванням із духами.

Шамани, які виконували мисливсько-промислові обряди, пов'язані з культом тварин (олень, кінь, корова тощо), називалися білими. Вони займалися чаклуваннями, спрямованими на здобуття успіху в полюванні, на відміну від чорних шаманів, які в основному лікували.

Близько 10—11 тис. років тому палеоліт змінився мезолітом. Для цієї доби характерний подальший розвиток техніки обробки кременю. Люди навчилися виготовляти мікролітичні пластинки, з яких робили наконечники стріл, списів, гарпунів, ножі. Мисливці вже мали ефективні знаряддя. У цей час з'явилися великі знаряддя з обробки деревини - крем'яні сокири й тесла, був винайдений лук. Це дало змогу зробити мисливство провідною галуззю господарства і спонукало до приручення диких тварин (першим був собака). Стало розвиватися рибальство з використанням човнів, сіток, кістяних гарпунів і гачків.

Неоліт (новий кам'яний вік) передуює добі появи перших металів. На території Східної Європи неолітичний період датується кінцем VI- II тисячоліття до н. е. У цей період людина переходить від мисливства, рибальства, збирання до нових відтворюючих форм землеробства і скотарства. У техніці виготовлення знарядь з'являються нові прийоми: розпилювання, шліфування каменя, свердлення, вдосконалюються крем'яні знаряддя.

Період неоліту на землях України характеризується й тим, що процес одомашнення тварин закінчився, а у повних зонах відбувався по-різному (Шилов, 1995 р).

У період раннього неоліту (з VI до II тисячоліття до н. е.) люди замість пасивного збирання плодів та полювання самі навчилися виробляти поживу. Слід зазначити, що перші пізнання з лікування люди одержували від тварин, але, на відміну від них, вони аналізували, засвоювали та передавали ці знання своїм дітям і рідним.

Збираючи і готуючи їжу жінки спостерігали, що одні рослини спричиняли розлад травлення, інші - вгамовували кашель, зупиняли кровотечу. Вони знайомилися з отруйними і лікувальними властивостями рослин. Із часом жінки почали розрізняти суто лікувальні рослини (проносні, блювотні, кровоспинні тощо) і користувалися ними у разі потреби.

Безумовно, відкриття способу добування вогню значно зменшило залежність людини від природи. Користування списом, луком, ножом надавало людині змогу полювати на великих і різноманітних тварин, використовуючи продукти тваринного походження як ліки (кров, жир, деякі органи). Саме жінці на перших порах відводилася у цьому головна роль. Вона надавала допомогу під час пологів, нагромаджувала дані про лікувальні засоби. Заняття скотарством та допомога травмованим тваринам збільшували лікувальний досвід людини.

Цілком слушно зазначає історик медицини Ф. Бородулін (1961 р.), що саме тваринам і пастухам людство зобов'язане своїми успіхами у медицині і особливо в хірургії. Першими лікарями-хірургами тварин і людей були пастухи. Саме їм часто доводилося надавати хірургічну допомогу своїм прирученим тваринам (переломи, рани від нападів хижих звірів, допомога під час пологів), що сприяло виробленню певних ветеринарних і медичних навичок. Найвідоміші ранні землеробські племена на території сучасної України пов'язують із так званою Трипільською культурою, що розвинулася в долинах Дністра, Південного Бугу, Пруту, сягнувши згодом Дніпра. У період свого розквіту між 3500 та 2700 рр. до н.е. трипільці жили великими селами по 600-700 чоловік. Вони мешкали у довгих та вузьких спільних оселях, де кожній родині належала власна, розгороджена на кімнати, частина житла з окремою глинобитною піччю.

У працях індійських жерців науки і релігії, написаних мовою санскрит (що означає "культурна, впорядкована мова", "готова до використання"), слід шукати коріння арійв. основи їхньої культури та лікувальної справи, які були поширені на теренах України, тобто витоки української мови.

Ця мова містить слова, які є основою сучасної української мови. Не слід дивуватися, що впродовж багатьох тисячоліть деякі літери у словах змінилися. Адже навіть сьогодні ми є свідками, коли змінюються не лише літери, а й ціпі слова в нашій мові, особливо розмовній.

У минулому вживали кілька назв коня, “кінь”, “тяра” (той, що тягне тягар, важковіз), “кінкірі” (кінь, що вже у роботі, в упряжці), “кінкіні” (кінь на вуздечці), “гайя” (вільний кінь на пасовищі), “атя” (кінь, який біжить у возі), “атя” (кобила, яка біжить у возі), “коня” (кінь, на якому їдуть верхи), “ашва” (лошак), “кішора” (молодий кінь, щойно навчений і запряжений), “кічора” (жеребець), “гаріка” (кінь золотистої масті).

Кілька назв мала і велика рогата худоба: “карава” (карава, голова, яка реве), “тяля” (ніжна, тобю геля), “дужа го” (корова, яка доїться), “стара го” (не плодюча корова). Свійська свиня називалася “кабан”, “свінна” (брудна, спітніла), а дикий кабан - “коля”, “потрін”, “кіті”. Дрібні жуйні називалися: “барана”, “коза”, “шага” (козел), “бастя” (загальна назва для козла, вівці, барана), тому й кликали їх “базь-базь- базь”.

Наші чотириногі друзі мали також сучасні назви: “ш(с)обака” (прекрасний, чудовий), “босака” (той, хто гавкає), “кота”, “мар'ярі” (мурка). Птиця найбільшою мірою зберегла свої назви: “качур”, “кура”, “кукутта” (півень), “сува” (сова). Слово “цвірінькати” походить від цвіркуна, який називався “чірі”.

Прикладом медичних назв можуть бути: “ящур” (той, хто жертвує їжею), “сап”, “бешиха”, “кір”, “ядуха”, “роди”, “матка”, “вагіна”, “шво”, “шва”, “вата”, “асистент” тощо.

Лікувальна справа у людей Трипільської культури (аріїв) базувалася на багатовіковій практиці, досвід передавався з роду в рід. Лікарів народ шанував і називав “тата” (охоронець знань, науки, той, хто породив її). Пізніше лікаря за успадкуванням, якщо він добре виконував свої функції, називали “ескулапою” (той голова роду, який очолює пошук, вибір). Тому лікареві надавалося право мати свою школу і помічників. Невипадково, що засновник грецької наукової медицини обрав собі це прізвище - Ескулап (1321 - 1243 рр.

до н. е.). Слово "медицина" на санскриті звучить як "медіа+іц+іна", що означає "вміння володіти (користуватися) великою мудрістю".

Таким чином, на теренах України народилися перші лікувальні школи. Цією справою займалися ескулапи, які мали по 3 - 4 учні, їхнє навчання розпочиналося в 12 років і закінчувалося в 17-18 років. Вважалося, що це - найкращий період для навчання.

Медицина древньої Індії

Лікарські знання арії принесли на терени Індії у вигляді ведичних гімнів (мантрів), в яких викладалися способи лікування людей, корів, коней, птахів і рослин. Арії прибули до Індії з одомашненими кіньми. Це підтверджує думку, що одним із центрів одомашнення коня була Україна (Рудик, 1998 р.).

Арії завезли до Індії чотириколісний віз та колісниці, які мали в колесах 10-11 спиць, на відміну від асирійських та єгипетських з 4-ма і 6-ма спицями відповідно. Характер будівництва жител (наявність печі та покриття даху соломою чи очеретом) протягом довгого часу зберігався в побуті селян Індії

Ера Рігведи (Ritj Veda) свідчить, що арії займалися тваринництвом. Це давало їм одяг, їжу та можливість займатися спортом. Для одягу використовували шкури тварин, вовну. Ще довго на теренах України шкіряний одяг пастухи використовували як найзручніший (козацька доба). Молоко було основою їжі аріїв. Із нього вони виготовляли масло "нава-міта" (nava mita). Яловичина, баранина, козлятина були їхньою звичною їжею і пропонувалися навіть богам. Конину їли лише під час принесення в жертву. Із спортивних ігор найпоширенішими були змагання на колісницях. Більшість аріїв були пастухами. Ведичні гімни більше уваги приділяли корові, бикам, волам (Rogers, 1968). Корова вважалася мірилом багатства, її навіть зображали праворуч на портретах священних осіб В аріїв був заклик війни - "говісті" - "jovisthi" - шукати, завойовувати корів. Пізніше корова в Індії стала священною, і у Ведах існує кілька гімнів, присвячених Індрі.

Про життя аріїв цього періоду свідчить Зендавеста (Zend Avesta), яка відбиває вірування, що датуються часом виникнення індо-іранського суспільства. Із цієї книги відомо, що суспільство було розділене на три класи - жерці, воїни-колісничі та пастухи (тваринники).

Про період перебування аріїв в Індії свідчать гімни, мантри (mantra назва священних віршів ведичних гімнів, з яких склалися самхіти), самхіти (samhita - зібрання, сполучення, збірник).

Веди (veda - знання, священні знання) - назва гімнів, молитовних піснеспівів, заклинань, жертвенних формул, зібраних у самхіти. За легендою, В'яса розділив їх на чотири збірники: Рігведа, Яджурведа, Самаведа, Атхарваведа.

Із цих збірників найдавнішим є Рігведа (Rig Veda). Перша редакція цього рукопису містила 6100 розділів, з яких кожен складався з 1000 двовіршів (Weber, 1852 р.).

Яджурведа (Yajur Veda) містить гімни ритуальних виразів і заклинань, що супроводжуються декламацією У цій веді регламентуються правила розтину тварин.

Самаведа (Sama Veda) - це гімни Рігведи, покладені на музику, які виконуються під час жертвоприношень. До Самаведи належить Тандія (Tandya) (назва однієї з давніх Брахман), яка складається з 21 книги і містить оповідання та лоїєнди. У цих книгах також наведено правила забою та розтину тварин.

Атхарваведа (Atharva Veda) містить замовляння та заклинання проти хвороб, демонів, ворогів Частиною Атхарваведи є Брахмаве да (Brahma Veda - знання вед, пізнання світового духу, Брахми) як веда брахманів, священних заклинань або чарів. Вона особливо регламентує правила забою та розтину тварин.

Авторами перших ведичних книг були вихідці з України. Таким був Царака. Його прізвище означає "той, хто прийшов", що підтверджує його прибуття з іншої країни. Часто неправильно перекладають це прізвище - Чарака. Найпізніші трактування Сушрутою ведичної літератури доводять, що він народився в Індії і намагався прикласти зміст деяких розділів до умов Індії.

Веди Цараки більші за обсягом, а стиль - живий і виразний, на відміну від Сушрути, де переважає сухий виклад (Wise, 1852 p.; Lietard, 1858 p.; Ковнер, 1878 p.).

Під час лікування людини чи тварини стародавні лікарі керувалися періодом року, віком, статтю, темпераментом, особливостями організму (худий чи товстий). Дисгармонію, розлади в організмі вони намагалися знову повернути до стану рівноваги.) Лікування було спрямоване на допомогу організмові (душі). Арії спиралися на правила, які базувалися на їхніх поглядах на суті, здоров'я і хвороби. Оскільки здоров'я - це гармонійна дія на тіло основних елементів, а хвороба - це збільшення чи зменшення однієї чи кількох основних речовин, що виникають із первинних елементів, то система лікування ґрунтується на збільшенні або зменшенні цих речовин і регулюванні життєвої сили.

За Царакою, таке врівноваження відхилень у нормальних пропорціях елементів досягається дієтою, лікарськими речовинами, що необхідні для видалення з тіла зіпсованих соків блювотними, проносними засобами, а також маслами, потогінними засобами і ваннами, засобами, що застосовуються для повного видалення хворих частин тіла (вогонь та ріжучі інструменти). Вважали за необхідне допомогти вивести з організму шкідливі речовини (зіпсовані соки). Для цього використовували критичні дні й пори року. Так, блювотні засоби необхідно було вживати один раз на два тижні, проносні - один раз на місяць, а кровопускання робити двічі на рік під час зміни пори року. Цей принцип кровопускання зберігався в Україні до XX ст.

Уміння робити щеплення арії привнесли до Індії, про що пишеться у книжці Давантарі; "Візьми за допомогою ланцета матерію віспи або з вимені корови, або з руки хворої людини, зроби прокол на руці іншої людини до крові, і коли гній потрапляє в кров - підвищується температура".

Особливу увагу арії приділяли лікам тваринного походження (шкіра, кігті, волосся, кров, м'ясо, кістки, молоко, жир, мозок, жовч, сеча, яйця, кал). Ось чому пастух, коли гинула тварина від незаразної хвороби, мав передати власникові тварини шкуру, жир, жовч, мозок, зуби, роги й кістки. Це свідчить про те, що навіть прості власники тварин уміли використовувати ліки тваринного походження.

Ліків рослинного походження було відомо багато. В Яджурведі описано близько 800 назв лікарських рослин, причому вони були розбиті на групи: блювотні, потогінні, проносні тощо. Така класифікація існує й досі

Життя фахівців різних соціальних груп регламентувалося С্মṛiti (Smṛiti - пам'ять, пригадування, традиції) - кодексом традиційних законів, що включають рукописи з релігійних, філософських, морально- етичних, юридичних та лікарських питань. До С্মṛiti належать шість Веданг, дві сутри (sutra - вислів; книжки з граматики, філософії, медицини, що написані у вигляді коротких формул чи правил), закони Ману, Пурани та чотири Ітіхаси. У ведах, законах Ману (Manu) і Пуранах (Purana) повідомляється про різні форми боротьби з інфекційними хворобами та їх попередженням. У містах були особи, які наглядали за чистотою, санітарним станом базарів тощо. На бійнях здійснювався санітарний нагляд.

Лікарям було відомо (за Царакою), що тіло складається з 6 членів (4 кінцівки, тулуб і голова), має 7 перетинок, 7 ділянок, 500 м'язів, 90 сухожиль, 900 зв'язок, 107 суглобів, 24 нервів, 9 органів чуттів, 40 головних судин і 700 розгалужень, 300 кісток, які поділялися на плоскі, круглі та довгі. Пуловина

вважалася головним місцем зосередження життя. Долоня, підошва, пахвинна ділянка низначалися як марма (marma), пошкодження яких небезпечне.

Лікарі розрізняли п'ять фаз хвороби. Перша фаза - зміна органічних речовин (жовчі, слизу). Друга фаза - роздратування зіпсованих соків (слизу - бездіяльністю, апатією, повітрям, важкою працею чи надмірною їжею). Третя фаза хвороби виявляється у переміщенні зіпсованих соків до інших органів. Четверта фаза хвороби характеризується порушенням функцій органів внаслідок наявності в них чужорідних зіпсованих речовин. П'ята фаза супроводжується явними патологічними змінами (морфологічними та фізіологічними).

Етіологія хвороби пояснювалася порушенням нормальної дії п'яти космічних стихій (земля, вода, вогонь, повітря, ефір). З етіологічного погляду, хвороби поділялися на спадкові (отруєння, геморой); хвороби від псування соків (хвороби шлунка, кишківника); випадкові (отруєння, поранення); хвороби, які насилаються вищими істотами (богами), до них належать прилипливі хвороби (венеричні) та хвороби темпераменту (конституція, ідіосинкразія).

В Агніпурана та у книзі Каутіля (Kautilya Arthashastra", 363- 211 pp. до н. е.), радника царя Чандра Гунт Мауря, наводяться дані, щодо лікарів та спеціалістів, які займалися тваринництвом і продуктами тваринного походження. Були лікарі з лікування коней - asvacikitsa (cikitsa - лікар, asva - кінь), корів - gocikitsa (go - корова), слонів - gojacikitsa, hasticikitsa (goja, hasti - слон) та спеціалісти, які займалися зоотехнічними справами. У державі була посада головного інспектора з тваринництва, (adhyaksa - наглядач), якому підкорялися головний скотар (goadhyaksa), головний конюх (asvadhyaksa), головний слоновник (hastiadhyaksa) тощо.

Усі ці фахівці перебували на державній службі і, крім лікарської справи, займалися зоотехнією. Так, головні конюхи мали забезпечувати реєстрацію

порід коней, стежити за утриманням тварин та їхньою реєстрацією. Головні скотарі забезпечували реєстрацію усіх тварин (молочних корів, кастрованих бичків, волів, телиць, тільних корів, тварин для забою, буйволів), вели племінні реєстри, що заносилися до розділів племінної книги Ghosagotraparva Mahabharata. Ці спеціалісти проводили класифікацію гуртів, таврували тварин, виводили нові породи, утилізували молоко, фіксували кількість масла, отриманого з молока корів, кіз, овець, буйволиць. Вони проводили облік кормів та складали раціони.

Існували ще старші наглядачі за бойнями та базарами (санітарні лікарі). Вони стежили за тим, щоб не різали на м'ясо телят, волів, молочних корів, не продавали м'ясо від тварин, зарізаних за межами бойні, м'ясо без голів, кісток, тухле м'ясо, м'ясо від здохлих тварин. Крім того, вони стежили за тим, щоб продавали лише свіжі продукти тваринного походження і м'ясники не користувалися неточними терезами.

Усі фахівці тваринництва, які перебували на державній службі, підпорядковувалися головному інспекторові з тваринництва адхіакса (Adhiaksa). До нього могли звертатися за допомогою й приватні особи, але мали за це платити десятою частиною молока.

Держава створювала умови для ведення племінної роботи у тваринництві. Племінних биків надавали для парування фермерам, які утримували їх окремо від робочих тварин. За законами, на 10 корів чи буйволиць слід було утримувати чотири самці.

Лікування корів та їхнє утримання настільки добре були розроблені аріями, що впродовж багатьох століть вони не змінювалися в Індії, тобто знання про хвороби великої рогатої худоби залишалися традиційними серед спадкових класів пастухів і передавалися усно. Про це повідомляє неперевершене видання Саліхотри (Salihotra Ashwa Vaidyak"), яке перекладене 20 мовами і має велику популярність в Індії. Саліхотра був родоначальником індійської

ветеринарної медицини і дав своє ім'я ветеринарії Індії (Salutri) і кінським лікарям (saluter). Він був уродженцем місцевості Салютрі (Salutri) поблизу Тахіїа і жив у XV ст. до н. е. У своєму рукописі він описав знання та вміння аріїв щодо лікування та утримання коней. Рукопис складається з 9 книг, які включають 120 розділів (Singh, 1996 p.).

Таким чином, останні дослідження індійських вчених свідчать, що, арії привнесли з України високе мистецтво лікування людей і тварин та державну ветеринарну структуру, яка існувала в Індії та Україні до XIX ст.

На теренах України арії займалися землеробством і тваринництвом. Б. Я. Богаєвський (1937 р.) зазначає, що під час розкопок було виявлено кістки великої рогатої худоби, диких і свійських свиней, кози, собаки, ведмедя, лисиці, рисі, кішки, бобра, оленя, сарни, козулі. Цікаво, що у Дністрово-Бузькому районі розводили короткорогих тварин менших розмірів, ніж у районі Дніпра. У районі Дніпра було знайдено і кістки овець.

Ю. А. Краснов (1971 р.), аналізуючи знахідки кісткових решток у лісовій смузі України (стоянка Моста, III тисячоліття до н. е.), зазначив, що там розводили велику рогату худобу великих розмірів, близьку до сучасної сірої української породи. Було знайдено рештки кісток вівці, кози, хоча автор зауважив, що ці тварини потрапили сюди одомашненими (їхня батьківщина - інші місця). Це свідчить про те, що кози за часів Трипільської культури вже мали контакт з іншими племенами. У той період існували три популяції свійських свиней.

Трипільська культура характеризувалася високим рівнем виробів із каменю (посуд, зернотерки, серпи, сокири, ножі, пилки, долота, проколки, стріли, шліфувальні камені) та міді (сокири). Було винайдено механічний пристрій - свердло для просвердлювання отворів у камені та деревині. Прогресу в землеробстві сприяв дерев'яний плуг. До речі, арії винайшли перший календар.

Медицина Ірану також зберегла багато арійських елементів (Абаєв, 1972 р.; Бонгард-Левин, 1983 р.; Георгієв, 1958 р.; Тюляєв, 1988 р.; Dunker, 1853 р.; Hausier, 1976 р.) Тут виникло відоме вчення Зороастра (Zarathustra - сіяння золота).

Пліній навіть зазначав, що вчення Зороастра зобов'язане своїм існуванням саме медицині (вища і священна медицина). Пліній наводив численні ліки й трави, а також способи лікування, якими користувались маги, котрі виконували в Ірані роль жерців, тлумачі снів і лікарі. Вони користувались працею Зенд-Авеста ("живе слово").

Із Зенд-Авести до нашого часу збереглося двадцять книг під назвою Vendidad (Vidaevodata), в яких містяться дані про давньоперську медицину, що має багато спільного з Рігведами.

Із Vendidad відомо, що лікарі лікували й улюблених тварин персів: "Собаки мають користуватися такими самими ліками, як і багаті люди, через заливання їм ліків у рот" (Vendidad, XIII, 97-105).

Лікарі мали значні гонорари за лікування: "Від жерця лікар отримував за лікування набожне благословення; від начальника провінції - 2 пари волів, від його дружини - верблюдицю; від начальника міста, огороженого стінами, - великих робочих тварин, від його дружини - кобилу; від начальника селища - середніх робочих тварин, від його дружини - корову; від домовласника - менших робочих тварин, від його дружини - ослицю За лікування великих робочих тварин - середні тварини; за лікування середніх тварин - менші тварини; якщо вилікував малу тварину, то у вигляді винагороди отримував певну кількість м'яса" (Vendidad, VII, 105).

Із цього правила стає зрозумілим, що лікувальною справою займалися жерці та лікарі. Але останні ще не розділилися на лікарів людей і тварин.

Період з VI до II тисячоліття до н. е. в Україні характеризувався особливим розвитком культури. Поява керамічного посуду з місцевими особливостями

виготовлення, різноманітністю форм і орнаменту дають змогу виділити певні культури, але не народи, як це нерідко роблять деякі історики. Поява керамічного посуду надала можливість запасати продукти харчування, вживати варену їжу, що, у свою чергу, активізувало перехід до осілого способу життя. Посуд був не лише показником образотворчого мистецтва певної місцевості, а й носієм інформації про той чи інший період. Адже саме на керамічному посуді України з'явилися перші землеробські календарі.

Найпоширенішими культурами в Україні були: *бузько-дністровська* (територія Середнього Дністра й Південного Бугу), для якої характерні житла прямокутної форми, мікролітичний інвентар, виготовлення мотик з рогу, а рибальських гачків - з кісток; *сурська* (територія Надпоріжжя) - основним заняттям населення було мисливство, рибальство, а також одомашнення биків і свиней; *дніпро-донецька* (Подніпров'я, середня течія Сіверського Дінця, Полісся, Лісостепове Лівобережжя, Прип'ять), яка характеризується тим, що населення займалося в основному мисливством і рибальством, у південних районах - скотарством (велика рогата худоба, свині); *ямковогребінкова* (сучасні Чернігівська, Сумська і Харківська області) - вирізняється тим, що населення не займалося ні землеробством, ні скотарством. Були дещо менші культури: лінійно-стрічкової кераміки, або *дунайська* (Волинь, Поділля), основним заняттям людей цієї культури було скотарство (вівці, кози, корови, свині), землеробство (вирощування кількох видів пшениці, ячменю, проса, вики), мисливство відігравало незначну роль; у Закарпатті були поширені культури *кріш* та *альфельдська*.

Для всіх культур (найбільшою мірою - для сурської) характерне виготовлення виробів із кісток. Жодна спільнота в Європі не знала такого різноманіття виробів з цього матеріалу. Наприклад, для виготовлення рашпів і "коньків" використовували в основному кістки п'ястка і плесна коней і великої рогатої худоби. Рідше використовували променеві й гомілкові кістки. Майстри знали, що кістки п'ястка і плесна коней і великої рогатої худоби

протягом життя тварин витримують значні навантаження і відрізняються щільною і міцною структурою. Їх будова не потребує значної обробки для одержання плоскої поверхні, на котру потім наносять насічку. Кістки п'ястка і плесна овець та кіз, а також грифелелодібні кістки коней з довгою нижньою частиною використовували для виготовлення швайок.

IV—II тисячоліття до н. е. характеризуються появою перших металевих виробів із міді та золота (мідний вік, енеоліт). Давні копальні мідної руди відомі в Донбасі (сучасний Артемівський район). Основним заняттям населення України було скотарство і землеробство, зароджувалося орне землеробство; і як тяглову силу використовували бика. На теренах України було винайдено колесо, що дало поштовх для розвитку колісного транспорту з використанням волів (двоколісні гарби зображено на плитах Кам'яної Могили). Цікавою була знахідка археологів біля с. Старосілля Олександрійського району Кіровоградської області: Кам'яні гробниці, прикрашені різьбленими орнаментами. Біля гробниць стояли два дерев'яні вози, вік яких понад 5 тисяч років. Цікаво, що орнаментика у гробницях зі Старосілля тотожна орнаментиці у гробниці сумеріянської цариці Шубат (Південний Іран), яка жила 4700 років тому. Рештки одягу Шубат (Субат) нагадують одяг і прикраси українських дівчат під час весілля та купальських свят.

Доба міді характеризується економічним розшаруванням населення та виокремленням родоплемінної верхівки, зокрема вождів із символами влади - кам'яними булавами або скіпетрами у вигляді голів бика і коня.

Медицина Єгипту, стародавні папіруси. Медицина Ірану: зороастризм, «Зенд Авеста», «Вендідад». Китайська медицина, канон медицини Жовтого Предка, медичний кодекс.

Обмін досвідом у лікувальній справі відбувався як з народами сходу, так і з народами Єгипту, Вавілону, Ірану, Греції, Риму та ін. На зміну первісному

суспільству в історії людства прийшов рабовласницький лад. Він, хоч і ґрунтувався на жорстокому гнобленні людини людиною, створив умови для нового розвитку продуктивних сил порівняно з первіснообщинним: відкрилися можливості для поділу праці та її спеціалізації, виникли різні ремесла, в суспільстві виділилися ремісники-професіонали, зокрема й лікарі.

Професійна медицина, ґрунтуючись на досягненнях народної медицини, збагачується новими уявленнями про причини захворювань та засобами лікування їх відповідно до загального прогресу і змін у світогляді тогочасного людства. Розвиток культури і медицини у перших великих рабовласницьких державах мав у кожній з них свою специфіку залежно від соціальних умов і географічних особливостей. З'являються писемні праці медичного змісту, які дають найкраще уявлення про досвід тогочасних лікарів.

Медицина Єгипту.

Історію Єгипту схематично поділяють на 4 періоди:

Архаїчний (5-4 тис. років до Р.Х.).

Давнього царства (4-3 тис. років до Р.Х.).

Середнього царства (3-2 тис. років до Р.Х.).

Нового царства (за 2 тис. років до Р.Х.).

Джерелами для вивчення медицини стародавніх єгиптян є археологічні матеріали (останки людей і тварин, велика кількість мумій), письмові пам'ятки-папіруси, архітектурні пам'ятки з численними написами на них.

З періоду Давнього царства, коли Єгипет уже був централізованою сильною державою з високорозвиненим землеробством та ремеслами, зберігся до наших часів папірус медичного змісту, відомий в історії медицини під назвою **Кахунського папіруса** (від м. Кахун), в якому розповідається про лікування жіночих хвороб та хвороб свійських тварин. Зокрема приводяться засоби, що призначалися при розладах місячних, засоби від безплідності, для

посилення перейм під час пологів, для збільшення кількості молока. З періодів Середнього і Нового царства збереглися поодинокі папіруси медичного змісту (папіруси **Сміта та Еберса**) та 6 книг медичного змісту які склалися з 42 «герметичних книг»

(книги, в яких викладалися положення *герметизму* – релігійно-філософської течії, що складалася з астрології, магії, алхімії).

Папірус Еберса був знайдений у руїнах Фів у 1873р. Це сувій 20м завдовжки, 30см завширшки, третина його суто медичного змісту. Там немає імен авторів, зміст подається як одкровення вищих сил. Папірус містить рецепти від різних недуг, з цього документа зрозуміло, що лікарі тих часів розуміли єдність організму, про що може свідчити такий запис: «Кожний лікар, який торкається голови, потилиці, рук, долоні, ніг –всюди торкається серця, оскільки від нього йдуть судини до кожного члена».

У **папірусі Сміта** подано досить правильний опис травми хребта: «Якщо ти знаходиш хворого з нечулими руками й ногами, напруженим статевим членом, сеча краплями без перерви, то кажеш що це випадок зміщення хребців шиї».

Богом медицини в Стародавньому Єгипті вважався Анубіс, якого зображали людиною з головою шакала.

Основоположником медицини називали відомого лікаря **Імготепа**, який жив у період Давнього царства. Наступні покоління його обожествили, на його честь були збудовані храми у Фівах, Саїсі та інших містах, де були школи підготовки лікарів. При храмі богині Ізиди в Саїсі була спеціальна школа повитух. Очолювали медичну школу в Єгипті жреці, але серед лікарів було багато цивільних осіб і, навіть, рабів.

Анатомічні відомості стародавніх лікарів у Єгипті були для тих часів значні, чому сприяло анатомування людських трупів під час бальзамування. З папірусів часів Середнього царства (папірус Сміта) видно, що *центрального*

органом лікарі вважали мозок і знали, що зміни в ньому позначаються на всьому організмі, Вони розрізняли артерії, вени, нерви. Оскільки при розтині трупів в артеріях, як відомо, крові немає і її можна знайти лише у венах, вони вважали, як і лікарі наступних поколінь усіх народів ще протягом тисячоліть, що по артеріях розноситься повітря – пневма, яка через легені і серце вступає в обмін з кров'ю, а кров тече лише по венах, і тому від нормального взаємо обміну між пневмою і кров'ю залежить здоров'я людини чи тварин.

Отже, такою причиною найчастіше вважали помсту, обмову ворога, вселення демона. Гуморальна теорія походження хвороб найдавніша. Оскільки хвороба є наслідком поганої крові, загнилої пневми, то основою терапії стародавніх лікарів-єгиптян були блювотні, проносні, сечогінні, потогінні засоби. Причину хвороби рідко пояснювали карою богів, такою причиною найчастіше вважали помсту, обмову ворога, вселення демона.

Військові лікарі, супроводжуючи війська в походах, накопичували відомості щодо лікування ран, переломів та інших травм. У папірусі Сміта міститься розгляд 48-и випадків травм; вони поділяються за прогнозом на виліковні, сумнівні і безнадійні. Зустрічаються точні описи паралічу. Даються вказівки як розпізнати строк вагітності, а також як « розрізнити жінку яка може і яка не може родити».

Серед вживаних ліків рослинного і тваринного походження широке застосування мав настій маківки (опій), який, очевидно, з давніх-давен увійшов в арсенал найдійовіших ліків. В Єгипетських музеях можна бачити ланцети, пінцети, катетери для спускання сечі, маткові дзеркала, набори інструментів для припікань та скарифікацій. Уже на стародавніх муміях знайдено скріплення розхитаних зубів із сусідніми здоровими золотою стяжкою, правильно зрощені переломи кісток.

Лікарі в Єгипті поділялися за спеціальностями. На значній висоті, як на той час, стояло лікування очних хвороб, які, внаслідок жаркого клімату були дуже

поширені серед населення. Тропічний клімат країни, тривалі повені, швидкість загнивання продуктів, поширення гельмінтозів, легкість виникнення шкірних захворювань – з огляду на всі ці чинники *лікарі змушені були з давніх часів звертати увагу на неухильне дотримання правил гігієни*. За відомостями, що збереглися до наших часів, жреці, в тому числі й жреці-лікарі, повинні були підкорятись певному ритуальному режимові життя: бути дуже поміркованим в їжі, винятково охайним, кілька разів на добу обмивати тіло. *Підготовка молодих лікарів, передача їм необхідних медичних знань* в Єгипті була безпосередньо пов'язана із загальною освітою – підготовкою переписувачів у храмах. Багато уваги приділялось тут навчанню нелегкого ієрогліфічного письма. При великих храмах (в Геліополі та інших) існували вищі школи переписувачів «доми життя», тут навчали також математики, архітектури. Не випадково Імготеп був одночасно медиком і архітектором.

Діяльність лікарів у Єгипті регулювалася суворими вимогами моралі. Порушення цих вимог суворо каралося – аж до кари на смерть. В Єгипті була дуже поширена проказа, до якої відносили також інші хронічні захворювання з шкірними проявами. Хворих ізолювали в спеціальному місці Авар неї в північно-західній частині дельти Нілу. В папірусах згадується, що там ізолювали близько 80 тисяч хворих. Під час будівництва пірамід, храмів, незважаючи на велике скупчення людей, майже не було масових захворювань. Лікарі на будівництві суворо стежили за тим, щоб робітники милися після роботи, змінювали стегнові пов'язки з яких складався весь одяг, на свіжі; хворих негайно ізолювали, бараки де жили робітники, щороку спалювали і будували нові на інших місцях.

З III ст. до Р.Х., після походів Олександра Македонського, перевагу в медичній справі, як і в усьому культурному житті, мали греки, які раніше дуже багато запозичили в усіх галузях знань, зокрема і в медицині, від стародавньої культури Єгипту. В 30-х роках до Р.Х. Єгипет завоювали римляни і він втратив свою політичну самостійність.

Медицина Ірану має багато спільного з медициною аріїв. Спільність проявляється ще й у мові, поведінці, релігійних обрядах. Близько 3000 років до Р.Х. більшу частину сучасного Ірану займали бактріани (у них більше всього збереглися в первісній чистоті перекази аріїв). Близько 2400р. до Р.Х. вони почали завойовувати семітські племена вавілонян та ассірійців (семіти – походить від імені одного з синів Ноя - Сим, які розмовляли на афро-азійських мовах). У 7-мому ст. до Р.Х. всі народи були об'єднані в одну державу Іран. Ця держава через злиття елементів арійських і семітських стала надзвичайно могутньою. У цій державі пануючою вірою залишилась арійська. Тут виникло відоме **вчення Зороастра**.

Коли жив Зороастр невідомо, найбільш вірогідно, що це близько 1250 років до Р.Х. (Зороастр – пророк і реформатор древньо-іранської релігії, яка називається *зороастризм*). Священна книга «Авеста». Основні принципи: протистояння двох вічних начал – добра і зла, боротьба між якими складає суть світового процесу. Віра в вічну перемогу добра, яку втілювало в себе верховне божество *Ахурамазда*. Протилежність цьому – *Аріман* – початок брехні, злоби і темноти, злі духи, ворожі хижі звірі, рептилії, комахи. Саме від них і приходять хвороби – так трактувалось у вченні. Основну роль в ритуалах зороастризму відіграє вогонь. Коментар другої Книги «Авеста» і переклад до неї називається «Зенд Авеста». Цей переклад написаний на давньо-персидській чи зендській мові і складається з 2 000 000 речень і 24-х книг, з яких 14-а, 16-а і 17-а книги трактували положення про медицину.

Римський письменник Пліній (61-114 роки після Р.Х.) стверджує, що вчення Зороастра зобов'язане своїм існуванням саме медицині. Із книг «Зенд Авести» до нашого часу збереглося 12 книг під назвою «Вендідад», які утримують дані про древньоперську медицину, яка має багато спільного з індійськими Рігведами, тобто, фактично, з медициною аріїв. *Кращим лікарем вважався той, хто лікував хворих божим словом, до якого звертались як до живої істоти, яка могла вилікувати хвороби чудодійною силою.*

Вищим релігійним принципом була чистота тіла і душі. Все це досягається заклинанням злих духів і омивання (водою, сечею великої рогатої худоби). І звичайно, для лікування застосовували ліки, тобто матеріальні речі. Із «Вендідад» відомо, що лікарі лікували улюблених тварин персів: «Собаки повинні користуватись такими ж ліками, як і багаті люди, заливаючи їм ліки в рот» («Vendidad» XIII, 97-105).

Лікарі мали значні гонорари за лікування: «від жреця лікар отримував за лікування –набожне благословення; від начальника провінції – дві пари волів; від його дружини – верблюдицю, від начальника міста обмеженого стінами – великих робочих тварин, від його дружини – кобилу; від начальника селища – середніх робочих тварин, від його дружини – корову, від домовласника – менших робочих тварин, від його дружини – ослицю. За лікування великих робочих тварин – середні тварини, за лікування середніх – менші тварини. Якщо вилікував малу тварину – то у вигляді винагороди отримував певну кількість м'яса» («Vendidad» VII, 105).

Отже, в Ірані лікувальною справою займались жреці і лікарі, але ще не було поділу на лікарів гуманної та ветеринарної медицини.

Медицина Китаю

Ще до II тис. до Р.Х. була створена китайська писемність (спочатку піктографічна, тобто малюнка , потім – ієрогліфічна, що утрималася протягом тисячоліть.

Найдавніші пам'ятки китайської писемності, серед яких **перший в історії людства календар і перша карта зоряного неба**, записані на черепашачих панцирах, на пластинках з пресованого бамбука, на кам'яних і бронзових ритуальних посудинах. Пізніше, в 1-у тисячолітті до Р.Х. китайські тексти писали на шовку й папері, який почали вперше виробляти в Китаї. У стародавньому Китаї було винайдено також *порох, компас (магнітна голка)*,

пензель для письма. Вироби китайських промислів – шовки, гончарі, з кості, згодом фаянс і фарфор – широко відомі протягом тисячоліть.

Серед писемних пам'яток традиційної китайської медицини особливе місце належить трактату «Хуанді Ней-Дзін» (канон медицини Жовтого предка).

Згідно з легендою, Хуанді – легендарний Жовтий Предок китайського народу - вважається і основоположником китайської медицини. Йому приписується також авторство першого медичного кодексу «Нуці-Кінг», датованого 2657 роком до Р.Х.. В ньому дуже змістовно визначено можливості медичної науки. Медицина не може врятувати від смерті, але спроможна продовжити життя, зміцнити моральність, заохочуючи доброчесність, переслідуючи порок – цього смертельного ворога здоров'я, - може вилікувати багато недуг, що уражують бідне людство, і робить сильнішими державу й народ своїми порадами.

Китайці розглядали організм людини як зменшений світ, що в ньому здійснюється постійний взаємо обмін між 5-ма основними елементами, з яких складається світ: вогнем, землею, водою, деревом і металом. Сила цих процесів концентрується у двох протилежних началах- полюсах, від взаємовідношення яких і залежить рівновага чи порушення її як в цілому світі, так і в житті організму. Одне з цих протилежних начал розглядалося як чоловіче (ян) і вважалося активним, світлим, друге – як жіноче (інь) – пасивне, темне. Всі хвороби поділялися відповідно на 2 групи:

З перевагою начала *ян*, що проявляється симптомами збудження функцій організму, і перевагою *інь* – з ознаками пригнічення всіх функцій.

У Китайській імперії в період її найбільшої могутності існувала **державна медична установа – медичний приказ.**

Основним його призначенням було обслуговування потреб імператорського двору і, передусім, особисто імператора. **Підготовка лікарів**

у Стародавньому Китаї мала фамільний характер, медичні знання передавалися з роду в рід.

З утворенням царства, посиленням впливу релігії почалася й шкільна підготовка лікарів при храмах; керівна роль у медицині перейшла до жреців. В усі часи поруч із жрецькими працювало багато лікарів-емпіриків типу ремісників.

«Трактат про хвороби» автором якого був **Бянь Цяо**, що жив у 6-у - 5-у століттях до Р.Х., якого визнають китайським Гіппократом, **творцем вчення про пульс.**

Анатомічні і фізіологічні відомості китайських учених були недостатні, оскільки за всіма поширеними в Китаї релігіями (конфуціанство, даосизм, буддизм) заборонялися розтини людських трупів. У діагностиці захворювань великого значення надавали *анамнезові* (збору даних) загальному вигляду хворого.

Особливу увагу приділяли дослідженню пульсу. Організм розглядався як єдине ціле: «Уникай лікувати тільки голову, якщо болять голова, і лікувати тільки ноги, якщо болять ноги». Вважали, що **велике значення для здоров'я має регулярний сон** : «одну ніч без сну не надолужиш десятками ночей сну».

*Терапевтичні засоби китайської медицини дуже різноманітні. Більшість медикаментів становили ліки рослинного походження. Фармакопея 16-го ст.. складається з 52-х томів. Найкращим з рослинних ліків вважається корінь женьшеню, якому приписувалася чудодійна дія при різних захворюваннях. Сучасними дослідженнями доведено, що він містить алкалоїди тонізуючого характеру. З ліків тваринного походження застосовувалися панти – роги плямистих оленів; мускус – для лікування захворювань серця, печінки. В особливій пошані були кров і нутрощі тигра. З мінеральних речовин використовували ртуть – від сифілісу, сірка – від корости та ін. **Особливістю суто китайської медицини є метод лікування уколами (акупунктура) і***

припіканнями. В стародавні часи ефективність цих методів пояснювали тим, що припікання й уколи створюють «отвори для виділення нечистоти» з хворого тіла.

Китайські вчені визначили на тілі людини близько 600 точок в які належить робити уколи при тих чи інших захворюваннях. Використовувалися моделі людського тіла з точковими отворами в певних місцях, в які учням треба було навпомацки потрапляти голкою. В тих самих «життєвих точках» робили припікання, запалюючи пучечки клоччя або сухий полин. При цьому запалені грудочки не завдавали опіків, їх тримали на якомога ближчій відстані від тіла, тобто фактично виходили місцева теплова процедура. Акупунктура (чжень-дзю) є найпоширенішим методом лікування в сучасному Китаї.

Цей метод лікування поширений зараз практично у всьому світі. Лікувальний ефект його тепер розглядають як наслідок сенсорно-вісцерального рефлексу. Особливу трудність для китайських лікарів становило лікування жінок, яких за звичаєм воно не могли досліджувати безпосередньо, звільнивши від одягу. Лікар, ідучи до хворої жінки, завжди мав ляльку жіночої статі, на якій жінка показувала лікареві хворі місця. Цим, та ще визначенням пульсу й оглядом сечі обмежувалося все об'єктивне дослідження жінок.

Стародавня медицина Китаю знала багато засобів лікування ран, переломів, вивихів, вміли виготовляти протези для ампутованих кінцівок. Для знеболення при хірургічних операціях використовували вино, опій, сік конопель. Як запобіжний засіб проти віспи використовували засохлі струпи віспенних пустул, які вкладали у ніздрі дітей. Відносно особистої гігієни: радили обмивати все тіло через 5 днів, голову мити через 3 дні, а руки – 6 разів на день. Рекомендовалися для здоров'я різні види спорту, розроблена була своєрідна система пластичної гімнастики, покликана відвертати увагу хворого від сумних думок, болісних відчуттів, створювати життєрадісний настрій. Підкреслювалась важливість чистоти у житлах.

Більшість здобутків китайської народної медицини була доступна тільки заможним верствам населення. Надзвичайна складність ієрогліфічного письма дуже обмежувала поширення грамоти і досягнень науки серед широких мас населення.

Завдання для виконання: Законспектувати в робочих зошитах ключові моменти теми заняття і дати відповіді на питання для самоконтролю.

Питання для самоконтролю:

1. Як зароджувалась лікувальна справа первісної людини?
2. Які були перші одомашнені тварини, та яке було життя людей, їхні культу та вірування в період палеоліту на теренах України?
3. Назвіть лікувальні школи, які існували на теренах України в стародавній період.
4. Як зароджувалась медицина та лікувальна справа тварин в стародавній Індії?
5. Як зароджувалась медицина та лікувальна справа тварин в Єгипті?
6. Як зароджувалась медицина та лікувальна справа тварин в Ірані?
7. Як зароджувалась медицина та лікувальна справа тварин в Китаї?

Самостійна робота: Підготувати доповідь на наступне заняття за однією із вказаних нижче тем:

Теми для доповідей здобувачів вищої освіти:

1. Життя людини та одомашнення тварин на теренах України за даними археологічних та палеонтологічних досліджень.
2. Культ та вірування.
3. Українські назви тварин і хвороб.
4. Лікувальні школи.
5. Ведична література.
6. Лікувальна справа Єгипту. Стародавні папіруси.
7. Медицина Ірану.
8. Медицина Китаю та його медичний кодекс.
9. Канон медицини Жовтого Предка.

Практичне заняття №2

Тема: Розвиток медицини Древньої Греції. Медицина Риму. Лікувальна справа кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів.

План.

1. Медицина Древньої Греції.
2. Медицина Риму.
3. Лікувальна справа кіммерійців.
4. Лікувальна справа скіфів.
5. Лікувальна справа сарматів.
6. Лікувальна справа гунів.

Мета роботи: ознайомитись з основами медицини Древньої Греції, Риму та лікувальної справи кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів.

Матеріали та обладнання: Закон України про «Ветеринарну медицину»; методичне та мультимедійне забезпечення.

Теоретична частина. Медицина стародавньої Греції. Найстародавнішими літературними творами звідки ми черпаємо відомості про медицину античних греків, є поеми «Іліада» і «Одіссея» («Іліада» це поема про Трою, авторство її приписують Гомеру, в «Одіссеї» описуються пригоди Одиссея, твір теж приписують Гомеру написані близько 8-7 ст. до Р.Х.). З цих поем ми дізнаємося, що за часів Троянської війни (12-е ст.. до Р.Х.) в грецьких військах були лікарі, які користувалися великою пошаною: «Багатьох воїнів вартий один лікар умілий. Стрілу він вийме і рану присипле корінням цілющим» написано в «Іліаді».

У творі розповідається про двох лікарів – *Махаона і Подалірія*, які, за грецькою міфологією, були синами **Асклепія – бога медицини (Ескулапа у римлян)**. За цією ж міфологією, Асклепій був сином Аполлона. Батько витяг Асклепія за допомогою розтину з черева матері Кароніси. Асклепій, крім двох названих синів мав ще дві дочки – **Гігією і Панацею**. Гігієя – богиня

здоров'я – завжди супроводила батька, від її імені дістав назву розділ медицини **гігієна**. Панацея – богиня лікування, від її імені походить назва універсального засобу від недуг – **панацеї**, якої протягом багатьох віків марно шукали лікарі та алхіміки. Асклепія зображували з великою патерицею, обвитою змією. *Змія у всіх народів вважається уособленням мудрості*. Звідси й походить «будьте мудрі як змії».

Основу медицини античних греків, на противагу медицині Єгипту, Вавілону, Ассирії, які розвивалися під впливом жерців, становили не заклики до богів, заклинання, магічні дії, а *спостереження за хворою людиною*. Виняткову увагу вони приділяли фізичним вправам, загартуванню, особистій гігієні. *Культові тіла античні греки надавали такого значення, якого не надавав жоден з народів протягом багатьох наступних віків*.

Ранній період розвитку ветеринарної медицини на початку грецької епохи відлічується від пастуха Мелампа (1830 рік до Р.Х., якого історики вважають то пастухом,, то знаменитим лікарем.

Він немов вилікував двох дочок царя аргів'ян Пета, які хворіли розладом статевих органів, даючи їм білу чемерицю, лікувальну дію якої спостерігав на своїх вівцях. Напевно він займався і ветеринарією, оскільки Вергілій, описуючи чуму, повідомляв, що ця хвороба була переможена наукою, яку представляли Херон і Меламп. Вергілій та Вегецій згадують про Херона Пелетронійського (1350 р.) як про доброго centaвра (наїзника) і гіполога, який знав багато ліків від хвороб коней. Херон написав кілька праць з медицини, про зміст яких нічого не відомо.

Серед його учнів був і **Ескулап – засновник наукової медицини**. *Основна його заслуга полягає в тому, що він першим став вивчати патологічні процеси шляхом детального спостереження за всіма явищами, характерними для клінічної картини хвороби*. Так було закладено основи наукової медицини.

Цицерон (106-43 роки до Р.Х., римський громадський діяч, оратор, філософ) приписував Ескулапу **винайдення зонда**, Ескулап першим звернув увагу **на значення шкіри як місця застосування ліків** і в його терапії, втирання, натирання і правильне використання ванн мали важливе значення.. Ескулап та його учні займалися також лікуванням свійських тварин.

Найпоширенішим типом медиків за тих часів у Стародавній Греції були *мандрівні лікарі (періодейти)*, які ходили з одного населеного пункту до іншого, рекламуючи своє ремесло. Серед жреців були свої лікарі, їх готували в асклепейонах (асклепейони – це храми, присвячені богу-зцілителю Асклепію). Але уже в ті часи освічені греки ставилися до лікування в асклепейонах дуже критично. Крім асклепейонів по містах були цивільні лікарні – ятреї, які утримувалися окремими лікарями. *Здебільшого ж лікарів готували у приватних школах, основу яких становили частіше споріднені родини, де заняття медициною було фамільним ремеслом і професія лікаря передавалася з роду в рід.* Такими відомими школами були: Кнідоська, Коська, Родоська та Кротонська.

Особливий внесок у медицину та ветеринарію зробив Гіппократ – представник Коської школи. Гіппократ жив між 459 і 377 рр. до Р.Х.. Батько його Геракліт був лікар, походив із стародавнього роду асклепіадів, мати – акушерка Фенарета. За традицією сім'ї Гіппократ вивчав медицину з дитячих років. У зрілому віці він, за звичаєм тих часів, багато подорожував. Крім міст Греції він побував у містах Малої Азії, в окремих містах на узбережжі Чорного моря, тобто на частині території сучасної України. Саме тут Гіппократ дізнався про лікувальні властивості часнику, цибулі, хрону, білої гірчиці, капусти, шавлії, м'яти, щавлю, гарбуза, чебрецю, кропиви, материнки та ін.

До наших часів зберігся збірник медичних праць під назвою **«Corpus Hippocraticum» («Кодекс Гіппократа»)**, в якому висвітлюються найрізноманітніші питання: питання анатомії та ембріології, обов'язки лікаря, 15 книг присвячено внутрішнім хворобам, 8 – хірургії, 9 – жіночим хворобам.

Людське тіло, за Гіппократом, містить у собі 4 основні соки (humores) : кров, слиз, чорна і жовта жовч. Перевага в організмі людини того, або іншого соку зумовлює темперамент людини. Відповідно до цього Гіппократ розрізнив 4 темпераменти: **сангвінічний** (переважає кров), **флегматичний** (флегма – слиз), **холеричний** (жовта жовч), **меланхолічний** (чорна жовч).

І. П. Павлов писав «Гіппократ вловив у масі численних варіантів людської поведінки капітальні риси». За Гіппократом лікар повинен мати гостру спостережливість. Про спостережливість Гіппократа дають уявлення влучні порівняння. Так, дрібноміхурчаті хрипи у легенях він порівнював з кипінням оцту, шум тертя при плевриті – з рипінням шкіряного ремня.

Медична термінологія «Кодексу Гіппократа» є основою наукової медичної термінології всіх народів» Гіппократ своїми працями показав шляхи вивчення хворого, план дослідження його , завдання діагнозу, прогнозу, лікування. З **Клятви Гіппократа** видно, як розуміли в ті часи обов'язки лікаря щодо хворих та своїх колег:

Клянусь Аполлоном- лікарем, Асклепієм , Гігієєю і Панацеєю і всіма богами та богинями, беручи їх у свідки, виконувати чесно, відповідно до моїх сил і розуміння таку присягу і письмове зобов'язання: поважати особу, що навчила мене лікарського мистецтва, нарівні з моїми батьками і в разі потреби допомагати їй в її потребах; її нащадків вважати своїми братами, і це мистецтво, якщо вони захочуть його вивчати, викладати їм безплатно і без усякого договору; настанов, усні уроки і все інше в науці передавати своїм синам, синам свого вчителя і учням, зв'язаним зобов'язанням і клятвою за законом медичним, і нікому іншому. Я спрямовую режим хворих на їхню вигоду, відповідно до моїх сил та мого розуміння, утримаюся від заподіяння будь-якої шкоди і несправедливості. Я не дам смертельного засобу нікому, хто проситиме його в мене, і не вкажу шляху до такого замислу; так само я не дам ніякій жінці абортивного пес арія. Чисто і непорочно провадитиму своє життя і своє мистецтво. В який би дім я не зайшов, я ввійду туди для користі

хворого, далекий від усього зловмисного, неправедного і згубного, особливо від любовних справ з жінками і чоловіками, вільними і рабами.

Щоб при лікуванні – а також і без лікування – я не побачив і не почув про життя людини, чого не слід коли-небудь розголошувати, я мовчатиму, вважаючи такі речі таємницею. Мені, який непорушно виконує клятву, нехай буде щастя в житті і в мистецтві і слава поміж усіх людей на вічні часи; тому хто порушить, або дасть нещиро клятву, нехай буде протилежне цьому.

За життя Гіппократа творили знаменитий поет Греції Аристофан (450-388 рр.) та історик і філософ Ксенофонт (445- 354 рр.). *Аристофан* у своїх комедіях висвітлював низку хвороб тварин. У п'єсі «*Вершник*» він уперше згадав про паршу свиней.

Ксенофонт в економічному трактаті зазначив, що за тих часів інфекційні хвороби були дуже поширені серед свійських тварин. У трактаті про мисливство «*Кінегетика*», він наводив цінні дані про собак, їх породи, способи схрещування, методи виховання. У праці «*Про конярство і мистецтво верхової їзди*» Ксенофонт описав екстер'єр коней, догляд за тваринами та методи укріплення копит. Він зазначав, що кастрація самців не набула широкого впровадження у грецькому війську.

Значний внесок зробив у медицину та ветеринарію учень Платона **Арістотель** (384- 322 рр. до Р.Х.). Він вважається **засновником порівняльної анатомії**. Батько і дід Арістотеля були лікарями. Він слухав Платона 17 років, Сам навчав Олександра Македонського протягом 8-и років. Великою мірою завдяки Олександру Македонському до написання Арістотелевої «**Історії тварин**» було залучено кілька тисяч людей. Ця книга була багатотомною.

Перша книга (том) була присвячена загальному опису частин тіла тварин.

Друга – анатомії ссавців, амфібій, рептилій і птахів *Арістотель* вперше детально описав шлунок великої рогатої худоби.

Третя книжка присвячена загальній анатомії і, зокрема, статевим органам риб, амфібій, рептилій і птахів.

У 6-й і 7-й книжках дано історію розвитку риб, птахів, ссавців.

У 8-й книжці, описуючи звички і різний стан тварин, автор характеризує хвороби коней(сап, коліки, правець, запалення копит, затримка сечі) свиней (сибірка, цистицеркоз, діарея, фіноз) осла (сап) собак (сказ, подагра), великої рогатої худоби (хвороби легень).

9-а книжка присвячена різним даним про тварин, в ній міститься перелік речовин, які вживають тварини під час самолікування, описано способи операцій та кастрацію тварин.

Одним з відомих анатомів був **Проксагор із Коса** (355р.) який *першим констатував, що артерії закінчуються капілярами*. Учень Проксагора **Герофіл** (317р.) *вперше описав яєчники, 12-палу кишку, виявив у кози лімфатичні (молочні) шляхи*. Значний внесок зробив у сільське господарство і ветеринарію полководець карфагенського війська **Магонь** (250 р.), який написав пунійською мовою працю із сільського господарства в 27-и книжках. Римляни переклали його працю спочатку на латинську, а потім – на грецьку. В цій праці багато розділів присвячено ветеринарії (хвороби органів дихання, сечовиділення).

Медицина в стародавньому Римі.

У Стародавньому Римі в умовах великої централізованої держави перед медициною відкрились широкі можливості для розвитку. До завоювання Греції (146 рік до Р.Х.) в медицині Римлян переважали емпіричні засоби, головним чином ліки рослинного походження. Для підтримки здоров'я радили простоту і поміркованість у їжі і, взагалі, у житті. В умовах великої централізованої Римської імперії, яка з часом об'єднала країни від Піренейів на заході, до Вірменії на сході, від Британії на півночі, до Єгипту на півдні - необхідне було забезпечення санітарних умов життя у великих містах з

багатотисячним населенням, організація постійної армії, необхідність тримати численну адміністрацію в далеких провінціях – все це висувало нові завдання перед медициною. *В імператорському Римі було вперше введено посади головних лікарів (архятрів) великих міст, провінцій, організовано медичну службу у війську.*

Одним з небагатьох римських учених, що залишив важливу для історії медицини працю, був **Цельз**, якого більшість істориків медицини взагалі не вважають лікарем. Він був автором трактатів з військової справи, сільського господарства, філософії, медицини. Трактат Цельза **«De medicina»** з 8-и книг (знайдений у 15-у ст.) є цінним джерелом, що висвітлює стан медицини античних часів після Гіппократа. Робота Цельза є, в основному компіляцією з праць багатьох авторів. Цельз відбирає з їхніх праць найпотрібніше для практичної діяльності. Сам він був багатим землевласником та рабовласником і в своїй праці дає поради, як лікувати вільних осіб, а як рабів, здоров'я яких також потрібно берегти, оскільки здоровий раб корисний у господарстві.

Класичний опис ознак запалення належить Цельзові : «*Notae verae inflammationis sunt quattuor: rubor et tumor cum colore et dolore*» (Справжніх ознак запалення чотири: почервоніння, припухлість з жаром і болем). У 19 ст. Р.Вірхов додав до цього переліку ще 5-у ознаку – порушення нормальної функції (*functio laesa*).

Найбільш древня праця з ветеринарії «*Dererustika*», автором якої був *Марк Порцій Цензори* (234-179 роки до Р.Х.) – про сільське господарство, де описано хвороби тварин та засоби їх лікування. Про ветеринарію писали римські письменники, економісти та медики: *Марк Теренцій Варрон* (116-27 рік до Р.Х.) в праці «*Dererustika*», *Публій Вергілій Маро* (70-19 рік до Р.Х.) – в поемі про землеробство «*Георгіки*», яка складається з 4-х книжок. У перших двох книжках він описав різні сільськогосподарські роботи: оранку, боронування, сівбу, збирання урожаю, садіння і прищеплення дерев. Книга 3-я присвячена опису свійських тварин та їхніх хвороб (хвороби собак, короста, гангрена

легень у великої рогатої худоби, бешиха свиней, сибірка та чума великої рогатої худоби) У 4-й книзі детально описано бджільництво.

У 1-у ст.. особливо виділився *Колумелла* (40-ий рік), його вважають найвченішим агрономом стародавності. Збереглися його книжки «*De rerum rustica*» в 12-и частинах і «*De arboribus*». Бі 7-а книжки з першої праці присвячені тваринництву. Наприклад 6-а книжка містить розділи екстер'єр вола, приручення вола, гігієна і годівля вола, хвороби, коліки, кашель, нариви, хвороби ніг та ін. **Колумелла вперше наводить термін *veterinarius***, називаючи так людей, які займалися лікуванням свійських тварин. Сучасником Колумелли був *Пліній* (23-79 роки), до нас дійшла його «***Historia naturalis***» з 37-и книжок. Це енциклопедія всього того, що могла на той час засвоїти людина з географії, сільського господарства, медицини, мистецтва, історії. Особливу увагу він приділяв розведенню тварин, їхнім хворобам, кастрації. Пліній, описуючи коросту у собак, зазначав, що цю хворобу можна вилікувати. Сказ відносив до невиліковних хвороб. Збірник праць з ветеринарії «*Геопоніки*» містили 27 статей Соціона Соціонського, який, крім праць з агрономії, описав личинки гедзя биків і рекомендував поливати пасовище відваром лаврового дерева.

Найвидатнішими лікарем-ученим імператорського Риму був **Гален**, грек за національністю, енциклопедист, праці якого користувалися безприкладним в історії медицини авторитетом всіх наступних поколінь лікарів протягом 13 століть (аж до епохи відродження), роки життя 131-210-й. Він був не тільки лікарем, але й анатомом. Ним описано 300 м'язів, виділено 7 пар черепно-мозкових і 30 пар спинно - мозкових нервів. Він багато препарував і проводив розтин трупів. Гален написав близько 400 праць, найвідоміші з них такі: «Анатомічні дослідження», «Терапевтичні методи», «Про склад ліків», «Гігієна».

Батьком ветеринарної медицини називають Аписирта (290- 350 роки). Він з Константаном Великим брав участь у війні проти сарматів як головний

ветеринарний лікар. Він – найвідоміший з учених – гіппіатрів. Його ветеринарний трактат вважають першою спеціальною працею до якої ввійшло багато елементів лікувальної справи наших далеких предків (аріїв). 121 його стаття ввійшла до «Гіппіатрик» (підручник, яким користувалися у всій Середньовічній Європі). Апсирт трактував усі хвороби відомі на той час. Більша частина його праць написана у вигляді листів, які він надсилав своїм сучасникам, серед яких згадуються 17 ветеринарів та 2 кастратори, Апсирт детально описав пропасницю коней, тетанус, запалення нирок, дизентерію, астму, сап.. Він рекомендував відділяти хворих сапних коней від здорових. Апсирт описав клініку правця, вважаючи причиною його виникнення уколу в підодшву коня, а також пояснив етіологію колік у коня. Праці Апсирта ввійшли до 4-х книжок **Веґеція (450 -510)** « *Artis veterinariae sive mulo-medicinae libri quatuor*», які повністю дійшли до наших днів. Перша книжка з 64-х розділів і друга з 65-и розділів трактують хвороби коней. Третя книга з 85 розділів розповідає про хвороби биків, четверта із 28 розділів містить деякі дані з анатомії і терапії. Веґецій першим звернув увагу на симптоматологію та етіологію хвороб. **Флавій Ренат Веґецій** - був римський військовий письменник.

Лікувальна справа кіммерійців, скіфів, сарматів, гунів

Євразійські степи, що тягнуться від Маньчжурії до Угорщини, утворюють найбільшу рівнину на Землі. Ця рівнина стала центром життя кочових племен Євразії. Скотарство остаточно сформувалося в степах близько 3000 р. до н. е. Скотарі перетворилися на справжніх кочовиків і стали мандрувати степами в постійних пошуках пасовищ. Переходячи з місця на місце, вони набули войовничості, щоб обороняти стада і захоплювати нові пасовища. Часті сутички з ворогом та потреба організувати маси людей для подолання величезних відстаней сприяли появі племінної знаті.

Десь близько 1000 р. до н. е. в Україні з'явилися **кімерійці**. Це - перші кочові вершники. Гомер, оповідаючи в "Одіссеї" про північне узбережжя

Чорного моря, називає його “землею кімерійців”. Багато вчених вважають, що кімерійці є вихідцями з нижнього поволжжя, які перекочували низинами Північного Кавказу і десь близько 1500 р. до н. е, з'явилися в Україні. Інші стверджують, що вони були корінним населенням Із Середньої Наддніпрянщини (Курінний, 1965 р.). Вони заселили міжріччя Дону і Дніпра до 700 р. до н. е.

Кімерійці були першими в Україні скотарями, які перейшли до кочового способу життя. Вони опанували мистецтво їзди на конях, і їхнє військо складалося з вершників. (Провідне місце в кочовому господарстві кімерійців посідало конярство, яке не лише забезпечувало воїнів і пастухів засобами пересування, а й давало значну частину продуктів харчування. Мистецтво їзди на конях кімерійці запозичили в асирійців, яким знадобилося 350 років, аби опанувати цю техніку. Вони мали легкоозброєну кінноту, вдосконалили їзду на конях та деталі кінського спорядження, які буми представлені бронзовими вудилами з кінцями стремінцеподібної або двокільчастої форми, прямими або плавнозігнутими трипетельчаглими псалями, за допомогою яких вудила фіксувалися в ротовій порожнині тварини. Степове Причорномор'я, Придніпров'я, Приазов'я заселяли люди скотарських культур ранньої (ямна, нижньомихайлівськокеміобинська, катакомбна, мар'янівська), середньої (багатова пікова кераміка, зрубна) та пізньої (сабатинівська, білозерська, бонд. трихинська) бронзи. Люди цих культур займалися головним чином кочовим скотарством, вони знали колісний транспорт (вози, гарби); широко використовували дволезові ножі у формі лав. Спорядження коня і вудила кімерійського періоду рогового листка, шила, жолобуваті долота для лікувальної практики. У людей зрубної культури (XVI—XII ст. до н. е.) зародилося примітивне піктографічне письмо (хрестики, прямокутники, схематичні зображення тварин).

Таким чином, в епоху кіммерійців відбувся подальший розвиток продуктивних сил і виробничих відносин, суспільний поділ праці між

жителями степових і лісових районів. У степах переважало кочове скотарство, а в лісостеповій зоні особливе значення мало землеробство (пшениці кількох сортів, ячмінь, горох, сочевиця, конопля, льон).

Особливу роль відігравало застосування тяглової сили тварин, зокрема биків. Це, в свою чергу, спричиняло поліпшення лікування її тварин і виготовлення інструментів із бронзи. Відбувався обмін досвідом у лікувальній справі не лише з народами Сходу, а й з представниками єгипетської медицини, яка набула значного розвитку.

Таким чином, кімерійці, зберігаючи культуру трипільських та інших народів, залишили в Україні й свою частку, особливо в галузі тваринництва. Адже в період їх розвитку в Україні, за даними розкопок і досліджень В. І. Цалкіка (1966 р.), існували три породи великої рогатої худоби: рогата (лісова зона), комола (лісостепова зона) та черняхівська (стєпова зона) і три породи овець: дрібна (лісова зона), велика (Північне Причорномор'я), найбільша (лісостепова зона). Кіз розводили мало, переважно в Причорномор'ї. Коні лісової зони були меншими на зріст від коней інших зон. Свині були трьох популяцій: найбільших розводили в степовій, середніх - у лісостеповій зонах і дрібних - у Північному Причорномор'ї. Якщо ж говорити про собак, то вони теж вирізнялися великими розмірами.

Особливий слід на теренах України залишили **скіфи**. Захопивши багато країн Близького Сходу, вони осіли в степах і утворили перше „політичне об'єднання”.

Скіфи - природжені стрільці-лучники і неперевершені кіннотники. Розбивши мідійців, загони скіфів захопили майже весь Давній Схід, і зупинилися лише на кордонах Єгипту Нижнє Подніпров'я (Дніпро та Південний Буг) було центром торговельного обміну між хліборобами і грецькими колоністами що, у свою чергу, привернуло увагу скіфів. Вони намагалися встановити тут свій контроль, першими відчували важливе значення

цього регіону транзитної торгівлі. Скіфи торгували і з античними містами Північного Причорномор'я. Одним із головних партнерів Скіфії у східній частині Криму стало Боспорське царство. За свідченнями давньогрецького політика Демосфена, лише протягом 398-348 рр. до н. е. щорічно з Боспора до Афін вивозилося близько 1 млн пудів зерна. Це збіжжя було не пише зі східнокримської держави, а й зі Скіфії, яка збирала зерно з хліборобських районів лісостепу. Скотарство скіфам давало бойових коней, м'ясо, молоко для харчування, повсть для одягу і господарських потреб. Волів використовували для пересування кибиток. Із молока дійних корів виробляли сир "іппака", який міг довго зберігатися. Один із способів доїння овець і сьогодні зберігся під назвою "молдавського". Слід зазначити, що, скіфи прийшовши в Україну, не виганяли ні кімерійців, ні інші племена, як про це писав Геродот.

Вони лише завойовували країну, залишаючи культуру далеких предків (аріїв), хоч і привнесли елементи культури інших народів. І назва "Скіфія", яка увійшла в історію завдяки Геродоту, ще не свідчить, що було знищено елементи культури і, зокрема, лікувальної справи аріїв. Вони продовжили традиції арійської (трипільської) міфології в образах фантастичного звіриного стилю - це образи матері-богині, пастуха Геракла, одноокого циклопа, грифона, свійського бика, кабана, коня тощо. Геродот (485-425 рр. до н. е.) у своїй "Історії" наводить чимало відомостей про медицину скіфів. Він сам відвідав Скіфію, спостерігав життя і побут її мешканців. З Олівії він чотири дні плів Гіпанісом (Південний Буг) у глибину Скіфії.

Геродот зазначав, що скіфи, крім культивування пшениці, проса, сочевиці, цибулі, часнику, конопель, вирощували різні трави та зілля, які широко використовували у народній медицині й у повсякденному житті. Вони також володіли технікою бальзамування трупів. Значну увагу, за спостереженням Геродота, жінки приділяли косметиці та засобам лікування жіночих хвороб.

Геродот першим розповів про спосіб виготовлення скіфами кумису (гіппаку). Скіфи вперше запровадили кумисолікування.

Гіппократ (460-377 рр. до н. е.) спостерігав також скіфів-рабів у Афінах та зустрічався зі скіфами-педагогами, від яких черпав відомості про скіфську народну медицину. У своєму творі “Про повітря, води та місцевості” Гіппократ описав життя самих скіфів.

Феофаст (370-285 рр. до н. е.), вивчаючи природу Північного Причорномор'я, наводив дані про використання у народній медицині полину та меду.

Народною медициною скіфів цікавилися і римляни. Вергілій описав використання бобрової струмини у ветеринарній практиці. Овідій, який жив у засланні в Томах (Румунія), не лише спостерігав за життям скіфів, а й вивчав їхню мову. У творах Плінія Старшого (23-79 рр. н. е.) “*Naturalis historia*” та Клавдія Птолемея (близько 150 р.) “*Географія*” описана не лише скіфська медицина, а й ветеринарія.

Таким чином (греки та римляни не лише спостерігали за скіфами, а й училися в них. Скіфів запрошували до Греції та Риму як вчителів. Так, грецький письменник Лукіан Самосатський (II ст.) писав про великого скіфського мудреця Токсаріса, який походив із простих скіфів (аріїв). Він прибув до Греції і жив у Афінах у VII-VI ст. до н. е. Токсаріс мав глибокі знання з медицини. Після його смерті греки визнали його Геросом і одним з асклєпіадів, нащадком бога Асклєпія, покровителя лікарів. Він потрапив до грецького пантеону. Афіняни щорічно приносили біля його пам'ятника у жертву білого коня (Sprengel, 1800р.). Значний слід у греків залишив також скіфський лікар Абарис. Мудреця Анахарсіса греки визнали (поряд із шістьма грецькими) сьомим мудрецем світу. Він навчив свій народ дотримуватися певної дієти під час лихоманок.

Скіфські агатурси були поетами, жерцями, лікарями й посланниками. Вони гадали за допомогою паличок - рун. Афіняни мали “поліцію” зі скіфів у

національних костюмах, надавали перевагу скіфським педагогам, а скіфських лікарів вважали знавцями своєї справи, особливо цінували їх як прекрасних прогнозів.

Серед скіфів були віщуни, яких Геродот називав “нелюдьми”. Виснажуючи своє тіло, вони доводили себе до такого ступеня екзальтації, що за бажанням могли викликати сильні корчі, під час яких вимовляли певні пророчі слова. Гіппократ спостерігав таких людей і відмічав, що вони одягалися в жіночий одяг. Частина їх займалася і лікуванням. За властивостями дубової кори вони пророкували кінець хвороби. Абарис у своїй практиці застосовував чарівні методи і пісні, виганяючи хворобу з ортізму. Він зупинив епідемію чуми в Спарті.

Запровадивши культуру та здобутки народної медицини трипільської культури, кочовиків, кімерійців та знання медицини інших цивілізацій, скіфи здобули визнання у греків та римлян як глибокі знавці в галузі медицини та ветеринарів.

Саме тому в грецькій та римській медицині слід шукати елементи медицини з України із урахуванням здобутків медицини самих скіфів.

Скіфи, на відміну від греків, знали велику кількість лікарських рослин, плодів дерев, які мають цінні властивості, широко використовували їх для лікування ран, виразок, грудних і хронічних захворювань. При цьому застосовували відвари, настої тощо. Для бальзамування трупів використовували купер, ладан, селеру, ганус, тобто вони модифікували єгипетський спосіб. Солодким коренем, змішаним із медом, лікували астму, кашель, грудні захворювання. Феофаст писав про нього як про "солодкий скіфський корінь". Скіфський корінь (ревінь) відомий у Греції, Александра як скіфська трава, нею захоплювалися і використовували для лікування. Пліній зазначав: “Ця трава з Меотійських боліт вивозиться за межі Скіфії до Греції, Італії”. Пліній зазначав, що рослиною ріпак скіфи лікували коней.

Особливою повагою у греків і римлян користувався скіфський полин, з якого готували гіркі настої для людей і тварин. Дим насіння коноплі, кинутого на розжарене каміння, використовували під час хірургічних втручань (діяв, як гашиш). Слід зазначити, що ні євреї, ні єгиптяни ніде не згадують про застосування коноплі. Лише Геродот спостерігав це у скіфів.

Дуже поширеним серед скіфів було використання для лікування людей і тварин ліків тваринного походження, наприклад, бобрової струмини для лікування жіночих хвороб та діурії коней. З цією метою коней накривали попоною до самої землі, щоб дим не виходив під час обкурювання. Боброву струмину клали на вугілля, і дим обкурював черевну стінку.

Боброву струмину (скіфську) особливо цінували римляни, вони навіть данину брали цією речовиною. З неї вони виготовляли понад 50 ліків. При подагрі, ревматизмі, хворобах суглобів вживали також секрет навколовідхідникових залоз бобрів. Узагалі, органи бобрів широко використовували в медицині скіфів (наприклад, при ревматизмі носили взуття з бобрової шкіри).

Від укусів гадюк скіфи лікувалися “сирнистою” речовиною плодів оленів, убитих в утробі матері. Для лікування легеневих хвороб використовували свиняче сало, телячий жир, курдюки баранів, сало собаки, ведмедя, їжака, борсука.

Скіфи краще за греків знали анатомічні й фізіологічні особливості і варинного організму. Пліній зазначав, що під час війни для їзди верхи скіфи замість самців брали кобил лише тому, що в них сечовиділення відбувається під час руху, а самцям для цього необхідно зупинитися. Арістотель повідомляв, що скіфи їздили верхи на жеребних кобилах, коли помічали в них рух плода, завдяки чому, на їхню думку, полегшували пологи у кобил.

Геродот описав цікавий спосіб доїння кобил: "Молоко скіфи видоюють у такий спосіб: беруть кісткові трубки, дуже схожі на флейти, вставляють їх в

статеві шляхи кобил і дують повітря ротом. Скіфи це пояснювали тим, що жили кобил наповнюються повітрям, і вим'я опускається (дія на рефлексорну зону), Подібну маніпуляцію калмики використовували ще у XVIII XIX ст. Коням, які насипно парувалися, скіфи давали сатиріон еритрейський, що викликав статеве збудження. Також широко практикували кастрацію тварин. На вазі (IV ст. до н. е.), знайдений у Чортомлицькій могилі (біля Нікополя), зображено ловлю коня та різні ветеринарні маніпуляції, а також лікаря, якому готують тварин для лікування. На поясі скіфів видно коновальські знаряддя, які мало чим відрізняються від сучасних.

Скіфи знали і широко застосовували добір та схрещування тварин. Виведена скіфська порода коней, хоча й невеликих на зріст, була темпераментною і витривалою й належала до кращих кінських порід часу. Скіфи успішно переслідували на своїх конях зайців, антилоп, диких кіз і влучали в них дротиками й стрілами. Саме тому македонський цар Філіпп II, один із найкращих знавців коней, взяв у скіфів 20 тис. цих тварин для розведення і поліпшення кінського поголів'я своєї країни. Вони не лише вдосконалювали техніку верхової їзди на конях, а й перші запропонували сідло, попрягу та стремено, вдосконалювали вуздечку. Розкопки курганів VII—IV ст. до н. е. поблизу Нільська свідчать, що за тих часів були вже різні набори вудил (Шрамко, 1994 р.).

Скіфи розводили велику рогату худобу, великих овець, проте свиням значної уваги не приділяли.

Деякі історики намагаються показати скіфів, їхнє життя і побут низькокультурними, як простих пастухів, котрим мало відомі санітарно-гігієнічні пізнання. Однак Геродот, Гіппократ і римський поет Овідій зазначали, що люди тих часів любили митися і купатися. Греки та римляни запозичили у скіфів лазні та вдосконалили їх. Лазня скіфів виглядала як повстаний намет з вогнищем у центрі, що міг умістити більше десятка людей. Щоб не утворилося болото, підлогу робили кам'яною чи дерев'яною.

Розжарене каміння для нагрівання води кидали в мідний або бронзовий чан. Дня миття волосся і тіла використовували відвари з багатих на сапоніни рослин. На одній із пантикапейських фресок зображений такий намет-лазня круглої форми з центральним клапаном над димовим отвором.

Існували у скіфів й лікувальні лазні, в яких на розжарене каміння кидали сім'я коноплі, від якого здійсалися дим і пара. Геродот писав, що "скіфи захоплюються такою лазнею і кричать від утіхи".

Таким чином, скіфів не слід розглядати лише як воїнів-варварів, що мали звичай пити кров убитого, робити з ворожих черепів прикрашені золотом і сріблом чаші, знімати скальпи. Безжальні до ворогів, вони були надзвичайно відданими в дружбі і цінували її понад усе.

Однак скіфів, як і попередніх народів, котрі населяли Україну, чекала подібна доля. У 339 р. до н. е. після перемоги македонців вони, ж і племена трипільської культури, були поглинуті іншими народами.

Після поразки скіфів від македонців упродовж 100 років більшу частину Скіфії завоювали і освоїли сармати.

Сармати – могутнє плем'я зі Сходу. Частина скіфів сховалися в Криму, де проживали як самостійне плем'я до 3-го ст.. Майже протягом 400 років (2-ге ст.. до Р.Х. -2-ге ст.. після Р.Х.) у степах Північного та Східного Причорномор'я мешкали сармати, які прийшли з Волги. Вони були не єдиним плем'ям, а союзом племен (язиги, роксолани, алани).

Це було войовниче плем'я, в якому разом з чоловіками жінки також брали участь у війнах та полюваннях. Сармати торгували з Китаєм, Індією, Іраном і запозичили у них не лише елементи культури, а й способи лікування тварин і людей. У сарматів з тварин переважали вівці та коні: їжа – в основному баранина, а кінь давав їжу, питво, одяг, силу, заможність. Коні були невисокі на зріст, з великою головою, короткою шиєю, міцними ногами, надзвичайно витривалі. **Культ коня** був у сарматів одним з головних релігійних культів.

Йому приносили жертви і самого його приносили в жертву. **Сарматська вуздечка складалася з ремінної вуздечки та залізних вудил.** Особливо багатими були парадні вуздечки, які оздоблювали **фаларами** – круглими бляхами із золота, або срібла, прикрашеними рельєфними зображеннями. Сармати були дуже забобонні, мали велику кількість амулетів – кістки тварин, камінці тощо. Крім того, їхню культуру, ветеринарні та медичні знання поповнювали не лише скіфи, а й грецькі процвітаючі колонії і, особливо, Ольвія, розташована в гирлі Бугу, яка була найбільш цивілізованою в цей період. На життя Півдня України, особливо Криму, мав і Рим. За допомогою Римської імперії рабовласницькі держави Херсонес та Боспорське царство в 2-му ст. відбили постійні напади скіфських царів і підкорили Скіфську державу Криму.

У 3-у ст. почався рух європейських народів – **готів**, які жили на берегах Вісли, Одри, Лаби, на схід. **Західні готи** прямували на Македонію, а також на територію між Бугом та Дунаєм. **Східні готи** жили між Дніпром та Кубанню і нападали на Ольвію, Крим. Під їх навалою впала Боспорська держава. Вони заснували велику державу зі столицею на Дніпрі – **Данпрштадар** («місто над Дніпром»). Пізніше вони розпалися на дві групи: одна поселилася в Криму (готська держава зі столицею в Партеніті), а більша частина пішла на Балканський півострів і у 493 році захопила Італію, заснувавши готське королівство зі столицею в Равенні. Саме готи принесли на Захід з України мистецтво вироблення дорогих оздоб (фібул, браслетів). Робили це за традицією звіриного стилю, властивого українським далеким предкам. Готи принесли на Захід не лише майстерність дорогого оздоблення, а й особливості лікувальної справи. Так **Феомнест** (5-е ст.), ветеринарний лікар при королі Східних готів Теодоріку Великому, перебував на теренах України і багато чого з лікувальної справи перейняв у місцевих жителів. Він написав низку праць з ветеринарії і сільського господарства; 31 його стаття вміщена в «Гіппіатрику» і 6 – в «Геопоніках».

4-е століття характеризується рухом різних народів з Азії на територію України. Кожне з цих племен несло з собою руйнацію, полон, смерть і забирало із собою частину місцевого населення з їх культурою, вмінням лікувати людей і тварин. В той самий час вони залишали своїх людей, які змішувалися з місцевими жителями, входили як складова частина в майбутнє населення України.

Першими прийшли з Азії тюрки – монгольські племена **гунів**. Після перемоги над готами (375р.) гуни заволоділи Україною від Дону до Дунаю. **Гуни** зруйнували грецькі колонії в Причорномор'ї і у середину 5-го ст. створили могутню державу, осередком якої стала Паннонія (територія сучасної Угорщини, Австрії, Югославії), звідки вони нападали на Візантію, Італію, Центральну Європу. Вони їли коріння і напівсире м'ясо. Одягалися в шкури чи полотняні сорочки, на голову одягали криву шапку, а на ноги м'які, з козячої шкіри чоботи. У 90-х роках 4-го ст. Амміан Марцеллін (римський історик) писав: «Знищивши всю траву, вони знову везуть свої міста, розміщені на возах, гонячи перед собою запряжених тварин і гурти». Тобто гуни землеробством не займалися. Найбільшу увагу вони приділяли догляду за кіньми. Серед гунів були служителі культу: жреці, чаклуни, чародії, знахарі. Вони у своїх заклинаннях прикликали сили землі. ***Гуни були суперетносом*** (об'єднували багато народів) від Китаю (18-е ст.. до Р.Х.) до Атлантичного океану (13-е ст.. після Р.Х.), тобто вони правили протягом 3000 років. Особливо відзначився **цар Аттіла** (401 – 453 рр.), який народився у Києві. Батьком його був Мундіух (син гунського царя Доната), а мати була з племені руськолунів (роксолан). Це плем'я жило на узбережжі Азовського моря і Криму. З нього вийшов **князь Олег**. Це плем'я веде свій родовід від сарматів. У той самий час племенем Роксолані правив князь Кий, який віддав за Аттілу свою сестру. (Кий – легендарний засновник Києва і перший його правитель, брати – Щек, Хорив і сестра Либідь) Аттіла дотримувався **мітраїстичної релігії** (поклоніння індо-іранському богу світла **Мітра**, бог Сонця).

Перший у світі храм з хрестом на бані з'явився у Києві за Аттіли. Аттіла рано виявив свої військові та дипломатичні здібності. У 18 – 20 річному віці він водив військо в похід. Саме він залишив після себе найбільшу імперію з усіх відомих вождів у історії. Але він не чіпав Візантії, яка першою в Європі прийняла християнство і стала таким чином союзницею гунів. Він не зачепив і Рим тому, що папа римський Лев 1 у 452 році вийшов з хрестом до Аттіли. Готський історик Йордан у своїй книжці «Про походження та історію готів» (551 р.). «Бо гуни хоч кого війною може не перемагали, страшеним лицем своїм наганяли страху і примушували тікати, бо в них лице було дуже чорне і, ніби неформена галушка якась, з якимось точками замість очей». Поганий зовнішній вигляд виявляє їхню сміливість духу, бо вони калічать дітей своїх першого ж дня народження: розтинають мечем щоки хлопцям, щоб вони, перш ніж молоком нагодуються, мусили терпіти рани. З того вони старіються безбороді і хлопцями не бувають гарні, бо на лиці посіченому мечем, задля ран пропадає молодецька краса волосся. На зріст малі, але проворні і зручні в руках, добрі їзді, широкі в плечах, дотепні щодо стріл і лука. То ж прихід на терени України сарматів, готів і, особливо гунів, не був лише періодом руйнації, полону місцевого населення. Вони привнесли в їхню культуру і лікувальну справу багато нового, що стало основою для розвитку Київської Русі.

У Кам'янці – Подільському є сквер що носить назву «Гунські криниці» та вулиця Гунська (у Радянські часи це була вулиця Паризької комуни, історичну назву вулиці відновлено у червні 1992 року). Коли півтора тисячоліття тому гуни переміщалися з Азії в Європу через нашу місцевість, то знайшли тут джерела зі смачною водою.

Завдання для виконання: Законспектувати в робочих зошитах ключові моменти теми заняття і дати відповіді на питання для самоконтролю.

Питання для самоконтролю:

1. Що входило в основу медицини античних греків?
2. Назвіть «батька» медицини стародавньої Греції та опишіть його досягнення.
3. Назвіть римських вчених стародавньої медицини та їх досягнення.
4. Як зароджувалась медицина та лікувальна справа тварин в скіфів?
5. Як зароджувалась медицина та лікувальна справа тварин в сарматів?
6. Як зароджувалась медицина та лікувальна справа тварин в готів?
7. Як зароджувалась медицина та лікувальна справа тварин в гунів?

Самостійна робота: Підготувати доповідь на наступне заняття за однією із вказаних нижче тем:

Теми для доповідей здобувачів вищої освіти:

1. Антична медицина греків.
2. Медицина Риму. Римські вчені та їх внесок у розвиток медицини.
3. Скотарські та скотарсько-землеробські напрями в житті українських культур.
4. Лікувальна справа та тваринництво у скіфів.
5. Атрибутика скіфських лікарів. Визначні лікарі Токсаріс та Абарис.
6. Особливості побуту сарматів і гунів.
7. Медицина сарматів, готів та гунів.

Список використаних джерел

1. Вербицький П. І., Достоевський П. П., Рудик С. К., Київ, Ветінформ, 2002, с. 234.
2. Рудик С.К. З історії лікування тварин в Україні // Київ, УСГА, 1996, с. 96.
3. Рудик С.К. Становлення лікування людини і тварин // Київ, УСГА, Артек” 1996, с. 88.
4. Рудик С.К. Коротка історія лікування тварин // Київ, УСГА „Артек”, 1996, с. 54.
5. Рудик С.К. Історія ветеринарної медицини Київщини // Київ „Агро-Світ”, 2000, с. 112.
6. Станіслав Рудик Мова українських тваринників // Київ, АНВШУ, 2003, с. 98.
7. Станіслав Рудик Тварини в житті та побуті українського народу // Київ, АНВШУ, 2005, с. 92.
8. Рудик С.К. Тварини, лікувальна справа та освіта держави Запорозька Січ // Київ, Міжнародна асоціація „Козацтво”, 2006, с. 134.
9. Станіслав Рудик Моя ALMA MATER // Київ, НАУ, 2007, с. 42.

Методичні вказівки для виконання практичних та самостійних робіт з дисципліни «Вступ до фаху», для здобувачів другого (магістерського) рівня вищої освіти з спеціальності 211 – «Ветеринарна медицина» /Руслан КОЛІНЧУК - Кам'янець – Подільський: ЗВО «ПДУ», 2022 - 54 с.(2,25 ум.д.а.).

ЗАКЛАД ВИЩОЇ ОСВІТИ «ПОДІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ», вул. Шевченка 12.

м. Кам'янець – Подільський, Хмельницька область, 32000